

Riksintresse för kulturmiljövården

Tureholm (D49)

Tureholm, foto KBT

KUNSKAPSUNDERLAG

(2014-10-31)

Värden

Kunskapsvärde

Tureholms herrgårdsmiljö berättar om tillkomsten av en medeltida frälsesätessgård och dess omdaningar under 1600- och 1700-talen till en påkostad barock herrgårdsanläggning skapad av namnkunniga arkitekter för personer ur rikets ledning. De i området ingående delarna av inägomarken, hagmarken (den sk Djurgården), tillfartsvägar (från väst och norr) är representativa inslag i ett storgods närområde.

Upplevelsevärde

Herrgårdsanläggningen med de närmaste parkerna och alléerna har stort upplevelsevärde och är bitvis monumental. Ekonomibebyggelsens koppling till herrgården framgår tydligt strax väster om herrgården. I områdets centrala delar ger fd hagmarken kallad Djurgården inblick i djurhållningens betydelse för herrgårdens ekonomi. Vägdragningen från väster genom Djurgården mot herrgårdsanläggningen har stora upplevelsevärden och kan hypotetiskt ha utgjort den äldsta landvägen till det medeltida säteriet. Herrgårdens huvudenträväg från 1700-talet löper genom en rak allé och börjar vid de två Grindstugorna ca 500 m norr om herrgården. Denna väg används idag enbart sporadiskt eftersom tillfart idag i huvudsak sker från landsvägen öster om herrgården. Vägsträckan med allén och sina två grindstugor från 1700-talet har höga upplevelsevärden.

Det öppna oexploaterade landskapet öster om herrgården med vyer ut över Tureholmsviken (Östersjön) har stora upplevelsevärden, liksom vyn från viken mot herrgården. Herrgårdsanläggningen är också väl synlig från landsvägen vilket gör att anläggningen kan upplevas i det öppna agrara landskap den en gång uppfördes i.

Bruksvärde

Herrgårdsanläggningen bebos privat men har stor betydelse som nationellt historiskt arkitekturminnesmärke. I sitt sammanhang vittnar riksintressets innehåll om generella vanliga företeelser i herrgårdslandskap.

Besökande kan ströva på norra sidan av herrgården. Man kan uppleva partier av det centrala nordvästra småbrutna landskapet som mer komplext och innehållsrikt än östra delen av områdets i övrigt stort-driftspräglade landskap. Rätt nyttjat har det ett värdefullt bruksvärde.

Området har stort värde för brukarna, främst markägarna i form av lantbrukare och tomtägare. Riksantikvarieämbetet och Trosa kommun marknadsför herrgården som historiskt besöksmål för allmänheten även om anläggningen oftast inte är öppen för besökande. Boende och markägare torde kunna ha stor nytta av områdets i senare tid relativt oexploaterade struktur som attraktivitetshöjande faktor.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

Det ska vara möjligt att uppleva och förstå utformningen och den genomtänkta placeringen av slottsanläggningen. Bytomten ska bevaras så den kan besökas eller undersökas för att öka förståelsen för mekanismerna med avhysning vid säteribildning. Landskapets komponenter ska vårdas och vidmakthållas. Det öppna landskapet med åkerholmarna är bärande för förståelsen av strukturen närmast godset. Landskapets strukturer ska vårdas och brukas för att öka förståelsen och kunskapen om riksintresseområdet.

Det innebär att:

- Underhåll och förändringar ska genomföras på ett sådant vis att kunskapsbärande eller upplevelsemässiga företeelser inte påverkas negativt.
- Den öppna åkermarken ska brukas och inte exploateras, bebyggas eller planteras med högväxande gröda som omöjliggör att man kan se in mot eller ut från slottsanläggningen.
- Vyer från slottsanläggningen mot Tureholmsviken ska bibehållas oexploaterade så att de fortsatt kan upplevas och berättas bl.a. om slottsanläggningens strategiska läge då havet delvis omgärdade slottet, samt vittna om att mark vunnit från havet genom landhöjning primärt brukats för jordbruksändamål.
- Fortsatt vård och underhåll av parker och alléer möjliggör upplevelser tillsammans med det monumentala slottet.
- Fortsatt bete av hagar, hävdande av bryn och ängar.
- Bebyggelse underhålls på antikvariskt anpassat vis. Eventuell ny bebyggelse underordnas befintlig bebyggelses struktur och utformning.

Beskrivning

Naturgeografi

Sprickdalslandskap som centralt i området domineras av ett skogsklätt höjparti kallat Djurgården brukat som hagmark. I södra delen av området löper en dalgång i VNV-ÖSÖ- riktning mellan Djurgården och Lemdalsberget/ Åshorn. Norr om Djurgården löper en dalgång mellan denna och den skogsklädda höjden Fän i motsvarande väderstreck. Väster om Djurgården förekommer flera skogsklädda åkerholmar som en förlängning av denna mot väster. Ytterligare väster härom har en gång den nu utdikade Mörbysjön legat i dalgången. Områdets östra delar utgörs av en flack lerslätt, numer åkermark och vassområden tillhörande Tureholmsviken. I dalgångarnas bottnar bildar tunga postglaciala leror åkermark. Mellan dessa dalar höjer sig nämnda höjder av morän, ställvis med berg i dagen. I brytområdena mellan dessa naturtyper finns bryn, samt hagmarker med glesare trädbevuxning. Åkermarkerna präglas av stor-drift vad gäller jordbruket vilket innebär att åkermarken täckdikats, inte omges av brynväxtlighet samt

att delar av marken planterats med gran. Förhistoriska fornlämningar finns på höjderna främst norr och väster om riksintresseområdet.

Dagens landskapsbild

Förutom ovanstående kan följande nämnas. Sydväst om herrgårdsanläggningen finns arbetarbebyggelse i form av torpen/ gårdarna Smedstugan, Bruket och Bygget. Väster härom, utanför den föreslagna riksintressegränsen, finns i skogen torpruinerna Brink och Lemdalen på nordslänten av Åshorn. I dalgången norr om Lemdalen är ett amatörflygfält med tillhörande bebyggelse. Norr om Bondängen har i skogskanten strax utanför den nya avgränsningen anlagts moderna villaområden. Tureholmshagens strand är sank och domineras av vassar och busk.

Dagens brukande

Åkerbruk, tomtmark, skogsbruk, trädesmark och ställvis beteshagar. Sörmlandsleden.

Dagens bebyggelsestruktur

I området, sannolikt vid nuvarande herrgården fanns från 1300-talet en sätesgård kallad Geddeholm tom 1761 då den bytte till nuvarande namn. Ätten Gädda uppförde här ett stenhus som till större delen revs under 1660-talet. Efter ritningar av Eric Dahlberg uppfördes en tre våningar hög stenbyggnad som till stor del ingår i dagens huvudbyggnad. Denna byggnad brändes under en räd av ryska skärgårdsflottan år 1719. 1728 påbörjades återuppförandet av nuvarande byggnad efter ritningar av Carl Hårleman.

Besökare leds fram mot herrgården från norr genom den långa allén som börjar vid de två putsade grindstugorna samtida med herrgården. Väl framme vid herrgården leds man upp via en mycket lång ramp buren av valvbågar till den högt belägna borggården som är omgiven av flyglar på var sida om huvudbyggnaden. Mitt mot denna på var sida om rampen finns paviljonger. Anläggningen bär en tung karolinsk prägel. Interiörerna i huvudbyggnaden har höga kulturhistoriska värden, bla det sk Porcelinsköket från 1740-talet. Den av Hårleman inredda salen en trappa upp samt Stora salen, Grevinnans svit och Biljarden kan särskilt nämnas ha mycket höga kulturhistoriska värden.

Herrgården med rester av den omgivande franska- och engelska parken återspeglar perioden 1600-1800 talet. I närområdet till herrgården finns inte mycket bebyggelse kvar som vittnar om dess storhetstid. Här återfinns några få spridda lantarbetarbostäder, stall och ladugårdsbyggnader. En större mängd byggnader förefaller ha funnits men har inte kunnat bekräftas av tidsskäl. Bebyggelsen i riksintresset är ofta placerad i höjdlägen. Arbetarbebyggelse är placerad distanserat i förhållande till herrgårdsanläggningen. En timrad fatbur finns väster om parken. Putsade byggnader är generellt gula och vita med plåttak. Herrgården med resterna av den engelska- och franska parken är väl avskilda från ekonomibebyggelsen.

Historiska skikt

Förhistorisk tid – Ett par järnåldersgravhögar nära Stora Mörby fd bytomt väster om riksintresset. Det är inte utrett när Stora Mörby avhystes och om det exakta skälet var säteribildningen. Ortnamnet Mörby signalerar bebyggelsekontinuitet till den yngre järnåldern vilket även styrks av de två gravhögarna.

Medeltid – Geddeholm omnämns på 1300-talet. Delar av medeltida byggnadsdelar kan finnas kvar. Stora Mörby avhysta bytomt vittnar om en tid innan godsbildningen var fullt utvecklad på platsen.

Stormaktstid – Stenhuset på Geddeholm rivs på 1660-talet. En ny herrgårdsbyggnad från andra halvan av 1600-talet. Herrgården med rester av den omgivande franska- och engelska parken återspeglar perioden 1600-1800 talet. Herrgårdens kvarvarande ekonomibygnader utgör inte någon påtaglig eller sammanhållen bebyggelsegrupp men påminner ändå om ett herrgårdsgods ekonomiska förutsättningar och kopplingar till de agrara näringarna.

Frihetstid – 1600-talsherrgården bränns år 1719. År 1728 påbörjas byggandet av dagens herrgårdsbyggnad till stora delar med 1600-talsruinen som stomme. Färdigt år 1738.

1800-1900 tal – Storskaligt jordbruk, täckdikning, utdikning, flera torp och torpruiner. Privat flygfält väster om riksintresset.

Värdetext 1987

Tureholm: Medeltida säteri med typisk strategisk lokalisering och dominerande mangård med huvudbyggnad i karolinsk stil efter ritning av av C Hårleman, flyglar och ekonomibyggnader. Uppfart genom kilometerlång allé.

Historiska näringar

Herrgårdsgods, lantbruk, tegelbruk, bostadsuthyrning, skogsbruk.

Kommunikation

Sjöfart mot Östersjön, vägtransport.

Samhällsfunktioner

Herrgårdsgods, arrendatorer.

Makt

Före godsets etablering, bönder. Frälsestyrt.

Vems landskap

Idag dominerar herrgårdsanläggningen från 1700-talet miljön öster om Djurgården. Dalgången och åkerlandskapet domineras av mer eller mindre storskaligt lantbruk där bebyggelse i princip saknas helt.

Visuella/ historiska samband

Herrgårdens visuella samband med Tureholmsviken är centralt. Den flacka åkermarken (fd havsbotten) visar tydligt på landhöjningens effekter. Med stor sannolikhet har det innan växtligheten tilläts anta höga höjder varit visuell kontakt mellan herrgården och Trosa stad /hamn. Det är av stor vikt att området hålls oexploaterat för att vidmakthålla de visuella sambanden med Tureholmsviken. Det är helt centralt att herrgårdsanläggningen även fortsättningsvis tilläts ligga fritt utan exploaterande åtgärder på de öppna markerna som omger höjden med herrgården. Lika viktigt är sambandet mellan herrgården och infarten från norr med dess allé.

Koppling till naturgeografi

Bebyggelsen ligger i de topografiskt högre lägena. Åkermark på de lägre lerjordarna i dalgångarna och i uppgrundningszonen vid Tureholmsviken.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Tureholm (D49)

Socken: Trosa-Vagnhärad

Kommun: Trosa

Karaktärstyp: Herrgårdsmiljö (2011:Slottsmiljö)

Karaktärsord: Sätessgård på 1400-talet, Slottsmiljö med barockslott av Eric Dahlberg och Carl Hårleman, Avhyst medeltida bytomt, inägor.

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML- medeltida kulturlager vid herrgården, bytomt, gravhögar, torplämningar

Byggnadsminnen, 3 kap. KML – skydd för herrgård med park

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

PBL 8 kap. §13, 14, 17 – övrig byggnader och bebyggelselagen

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Ej utrett:

Riksintresse för friluftslivet 3 kap. 6 § MB

RI Rörl Fril 4 kap. 2 § MB

Uttolkning av gräns 2014

Området utvidgas mot väster för att inkludera hela Djurgården. I norr omfattas de delar av odlingsmarken som funnits intill grindstugorna och som tillhört Bondängen söder om gamla vägens sträckning. I sydöst inkluderas en del av Tureholmsvikens vattenspegel och åkermarken för att tydligare avgränsa det oexploaterade landskapsrummet bestående av öppen mark mellan herrgården och Tureholmsviken. I skogsmarken i söder de befintliga torpen Bygget, Bruket och Smedsstugan. I nordöst exkluderas bostadsbebyggelse tillhörande Trosa samhälle och i sydväst flygfältet, områden vilka saknar bäring till riksintresset.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/ -lämningar Illustrationsförslag
Förhistorisk tid	-	-	-	-	-
Medeltid	Sätessgård	Agrar verksamhet	vattenfarleder	Släkten Gedda / Frälsestyrt/ feodalism	Det strategiska läget på en höjd omgivet av en havsvik
1660-talet	Barockherrgård uppfört för riksskattmästare Sten Bielke under Eric Dahlbergs ledning.	Agrar verksamhet	Vägnät, vattenleder	Stormaktstid.	Eric Dahlbergs Svecian: barockherrgården.
1730-talet	Karolinsk herrgård för riksrådet Thure Gabriel Bielke ritat av C Hårleman.	Agrar verksamhet	Väg, sjöfart	Frihetstid	Rysk räd 1719. Herrgård i karolinsk stil, infartsallé. Öppna marker mot Tureholmsviken. Namnbyte 1761 från Geddeholm till Tureholm